

բայր միւս շորեպանները արգելափակուած էինք խանի մը մէջ: Չուռնուզէն եկած քանի մը երիտասարդ կիները զիշերը բռնարարուեցան կարաւանը առաջնորդող ժանտարմներուն եւ քաղաքայիներու կողմէն:

Այնթապի ոստիկանութեան կոմիսարի գրասենեակին մէջ մահմետական աղա մը իմ ներկայութեան ըսաւ հայու մը. «Այսինչ այնինչ վայրերուն մէջ նամակներ դոնուած են: Ի՞նչ յարարութիւններ ունիս դուն այս մարդուն հետ. քեզի քանի անգամ ըսած եմ որ մահմետական դառնաս, եթէ ինձի լսած ըլլայիր, պիտի խուսափած ըլլայիր այն բոլոր տհաճ բաներէն, որոնց ենթարկուած է ազգդ»:

Պարփութէն ու Սվազէն տեղահանուած 18,000 անձերէն 350ը հասան Հալէպ (կանայք եւ երեխաներ): Էրզրումէն տեղահանուած 1900 հոգիէն 11 հոգի միայն — հիւանդ տղայ մը, չորս աղջիկներ եւ վեց կանայք — հասան այդ քաղաքը: Կանանց ու աղջիկներու խումբ մը, երկաթուղու ուղղութեամբ ստիպուած էր 65 ժամ հետիտան երթալ Ռաս էլ Այնէն մինչեւ Հալէպ, հակառակ այն իրողութեան որ միեւնոյն ժամանակ երկաթուղու վայրաշարժները, որոնք զինուորներու փոխադրութեան համար օգտագործուած էին, կը վերադառնային պարպալ: Մահմետական ճամբորդներ, որոնք այդ կողմերէն անցած էին, կը պատմեն թէ ճամբաները անանցանկի դարձած էին անթաղ մնացած բազմաթիւ դիակներու պատճառով, որոնց հոտը կը թունաւորէր օդը: Վերապրողներէն 100-120 հոգի Հալէպ մահացան ճամբորդութեան ժամանակ կրած շարշարանքներուն հետեւանքով: Սովահար կանայք եւ երեխաներ երբ Հալէպ հասան, վայրի դաղաններու նման թափուեցան ուտելիքի վրայ: Մնոնցմէ շատերուն մարտդական օրկանները դադրած էին գործելէ: Մէկ-երկու դալ լափելէ ետք, մէկ կողմ դրին դէպքը: Կառավարութիւնը կը հաստատէ, թէ տեղահանուածները ուտելիք կը ստանան, բայց վերոյիշեալ կարաւանի պարազային, որ Պարփութէն կու գար, երեք ամսուան մէջ միայն մէկ անգամ հացի բաշխում տեղի ունեցաւ:

Թարգմ. ՎԱՀԱՆ ԱՆՏՈՆԵԱՆ

5. — ՎԵՐՅԻՇՈՒՄՆԵՐ 1915—1919 ՇՐՋԱՆԷՆ

Մօտ կէս դարէ աւելի անցեր է աքորի եւ սպանդի այն օրերէն, բայց անոնք անջնջելի դրոշմ են դրեր գեոաթի թմ մտքին վրայ: Այդ ահաւոր դէպքերէն մէկ քանին, իրենց ընդհանրական բնոյթով՝ անհրաժեշտ է որ յանձնուին պատմութեան: Եւ ինչ որ կը գրուի հոս, հաւատացէք, ոչ թէ լսողաց, երկրորդական աղբիւրներէ քաղուած պատմութիւններ են, այլ իմ անձամբ տեսած, լսած եւ ապրած իրողութիւններն են:

Այդ իրիկուն, 1915ի Ապրիլ ամսուն, հայրս, Մանուկ Գասպարեան, կորսնցուցած էր իր սովորական գուարթ արամադրութիւնը, եւ ճաշի սեղանին շուրջ՝ յայտնի մտահոգութեամբ մը կը բացատրէր մօրս, Նազելիին, թէ ինչպիսի լուրջ վտանդ մը կը սպառնայ ամբողջ հայութեան: Այդ օրը՝ Առաջնորդարանին մէջ տեղի ունեցած ժողովին ներկայացուած էր թուրք բռնապետութեան հրամանը, որով կը պահանջուէր բոլոր հայերէն իրենց ամէն տեսա-

կի զէնքերը յանձնել պետութեան՝ իրրեւ նշան հաւատարմութեան: Այլապէս պետութիւնը պիտի դիմէր խիստ միջոցներու:

Նկատի ունենալով, որ հայերը որեւէ ձեւի ծրագիր չունէին ըմբոստութեան, եւ իրենց միակ նպատակն էր ինքնապաշտպանութիւնը, ժողովը եկեր էր այն եզրակացութեան, թէ զէնքերը յանձնելը նախընտրելի է անմիջական արնահեղութենէն: Այս տեսակէտին զէմ խօսողներ եղեր էին, զգուշացնելով՝ թէ՛ կորեւի չէ մտասհիլ թուրքին խոստումներուն, եւ թէ թուրքերը իրենց սովորական ջարդերէն մէկն է որ կը պատրաստեն հայերուն համար, եւ այդ պատճառով ալ մահացու սխալ մը պիտի ըլլար զէնքերը յանձնելը: Բայց մեծամասնութեամբ որոշեր էր «խոհեմ» ըլլալ:

Առաջին անգամն էր, որ հայրս ինծի հետ կը խօսէր որպէս մեծի, թէ եւ հաղիւ իննը տարեկան էի, բայց իր անդրամիկ մանչ գաւազը: Ան ինձ բացատրեց վտանգի ծանրութիւնը եւ դադոնադահութեան բացարձակ անհրաժեշտութիւնը: Յետոյ՝ աւինք թի, քրիչ եւ լոյս, ու գացինք մեր տանը կից անլնակ տունը, որ կը պատկանէր հօրս հօրեղբորը որդւոյն, որ դազթած էր կիւրիսէն տարիներ առաջ: Ածխանոցին գետինը փորեցինք եւ թաղեցինք դոհարեղէն, զրամ, երկու մանր ատրճանակներ եւ այլ արժէքաւոր առարկաներ: Մեր ունեցած զէնքերուն մեծ մասը քանի մը օր վերջ յանձնուեցաւ կառավարութեան, ինչպէս ըրին բոլոր միւս հայերը: Հօրս մահէն վերջն էր միայն, որ ես ըմբռնեցի թէ ինչո՞ւ ան ինծի հաղորդակից կ'ընէր այդ դադոնիքներուն:

**

Ստեղծուած այս կացութենէն քանի մը օր վերջն էր, որ իշխանութիւնը մէկ անգամէն ձերբակալեց բոլոր երեւելի հայերը եւ նետեց բանտը, անհիմն պատրուակներով: Այս առաջին խումբին մէջ էին երկու հօրեղբայրներս, Գրիգոր եւ Գարրիէլ Գասպարեանները, ինչպէս նաեւ մօրս երկու հօրեղբայրները, Համբարձում եւ Ենովք Գոչունեանները: Հայրս անկողնի մէջ հիւանդ պրակած ըլլալուն համար չտարին այդ օրը:

1915ի Ապրիլին վերջերը, կամ Մայիսին մէջ, լաւ կը յիշեմ թէ ինչպէս Մայր Եկեղեցիի մեր գալրոցէն վերադարձին, ուսանողներս կը յամենայինք բանտին դիմաց եւ կը դիտէինք բանտը եւ շրջապատը: Երբեմն կը տեսնէինք մեր հարազատներէն ոմանց փոխադրութիւնը բանտին մէկ մասէն միւսը, ահարկուած՝ կը նկատէինք թէ անոնք խոշտանդուած են վայրագօրէն:

**

Օր մըն ալ լուր տարածուեցաւ, թէ բանտարկեալները Սերաստիա պիտի փոխադրուին դատուելու համար: Այդ կէսօրէն վերջը դպրոցէն վերադարձին՝ դարձեալ մեծ թիւով աշակերտներ եւ ժողովուրդ հաւաքուեր էինք բանտին դիմացի կողմը եւ կը սղոսէինք բանտարկեալներուն ճամբայ ելլելուն: Յանկարծ վերէն սլուալ սկսան, հեղե՛ղը, հեղե՛ղը: Երկու վայրկեան չտեւեց՝ ժողովուրդը հալիցաւ, ամէն մարդ ինքզինքը աղատելու համար մագլցեցաւ տանիքները, ծառերուն վրայ եւ ուր որ կրցաւ: Ես մագլցեցայ կիսաւարտ մզկիթին սլատուհանը եւ վերջն ալ թրքական դպրոցին բակը զտնուող ծառի մը վրայ: Հեղեղը տակաւ ընկաւ, ընկաւ, ընկաւ եւ քիչ սնց լեցուց բանտին առաջին

փողոցը եւ երկու կողմի խանութները, որոնք գրեթէ ամբողջութեամբ քրուեցան հեղեղէն: Կառավարական շէնքին վարի յարկը եւ բանառը նոյնպէս ողողուեցան եւ ոստիկաններն ու բանտարկեալները փախան իրենց կեանքը փրկելու համար: Վերջէն պարզուեցաւ, որ իմ Գրիգոր հօրեղբայրս փրկեր էր թրքական բարձր պաշտօնեաներէն մէկը խեղդամահ ըլլալէն, եւ այդ իրիկուն՝ երբ ինք տուն եկաւ, միամտաբար կը յուսար որ իր կատարած բարիքին համար, զինք այլեւ չեն ձերբակալեր:

Մէկ-երկու ժամ վերջ թէեւ հեղեղը դադարէր էր, բայց անկարելի էր քարէ կամ ուրջին ճամբով տուն վերադառնալ: Մտէն վար իջայ եւ Խասպազի կողմէն անցայ մեր թաղը՝ Ղարատէփէ:

Այդ գիշեր եւ յաջորդող քանի մը օրերը՝ հայերը եթէ չուրախացան, դոնէ օրօրուեցան ինքնախարկանքով, թէ այդ հեղեղը Աստուծոյ մէկ պատիժն էր թուրքը զգաստութեան բերելու եւ թէ այլեւս դահիճները պիտի չնեղեն հայ ժողովուրդը: Այս ինքնախարէութիւնը սակայն երկար չտեւեց: Բոլոր երեւելիները, որոնք հեղեղին օրը բանտէն ազատեր էին՝ տարուեցան կապանքներու տակ, եւ առանց դատի ջարդուեցան թուրք բորենիներու ձեռքով, թուրք բռնապետութեան հրամանով, ինչպէս պարզուեցաւ յետագային:

Այս առաջին խուճրդ մէջտեղէն վերցնելէն անմիջապէս ետք, նոյն վայրագութեամբ ձերբակալուեցան բոլոր հայ այր մարդիկը, որոնք կրնային որեւէ ձեռով դիմադրութիւն ցոյց տալ, կատարուելիք աւելի անմարդկային ու քստմենլի ոճիրներուն: Եւ բոլորն ալ նոյն պաշտօնական սովորական պատրուակով «գատուելու տարուեցան Սեբաստիա»:

**

Կարգը եկած էր հիւանդ աղամարդոց ձերբակալութեան: Կէսօրէ մը վերջ՝ երկու ժանտարմներ՝ հիւանդ հայրս տարին Մայր եկեղեցիի վարժարանին սրահը, որ զբաւուած էր կառավարութեան կողմէ եւ կը գործածուէր որպէս բանտ: Այլեւս սովորական բանտերը նեղ կու վային զանգուածային ձերբակալութեան համար: Անմիջապէս գիմեցի պաշտօնաթիւս (գլխաւոր քարպար) Ծիւքըի էֆէնտիին, որ պետական բարձր պաշտօնեայ էր եւ Գասպարեան գերդաստանին բարեկամ կը նկատուէր, եւ խնդրեցի իրմէ, որ միջամտէ եւ հիւանդ հայրս բանտէն ազատէ: Ան՝ որ Գասպարեաններու դրամով կրթութիւն ստացեր էր, կառավարական պաշտօնի էր տիրացեր, եւ բարձր դիրքի էր հասեր, մերժեց որեւէ միջամտութիւն ընել: Դիմեցի հօրս ուրիշ մէկ թուրք բարեկամին, նոյնպէս պետական բարձր պաշտօնեայ, որ անմիջապէս զիս հետը առած զնաց բանտ եւ հրամայեց, որ ազատ արձակեն հիւանդ մարդը: Մեծ ուրախութեամբ հայրս առինք եւ տուն բերինք:

Կիւրինի մէջ հօրս այլեւս նեղութիւն չտուին, բայց քիչ ժամանակ անց, բոլոր մնացեալ հայերը անխոր, կարաւան առ կարաւան, բռնութեամբ սկըտան քշել դէպի արարական անապատները, դէպի ստոյգ անսուղութիւն, հիւանդութիւն, մահ ու փճացում: Մեղմէ առաջ արդէն երկու կարաւաններ ճամբու դրուեր էին, մեր կարաւանը երրորդն էր, հաւանաբար չորս-հինգ հարիւր հողի, եւ բացի իմ հիւանդ հօրմէս, ոչ մէկ այր մարդ կար, բոլորն ալ կիներ, մանուկներ, աղջիկներ եւ տասնեւհինգ տարեկանէն վար պատանիներ էին: Այդ օրը՝ օդը հաճելի, արեւը պայծառ, այդիներն ու պարտէզները կանաչներ հագած, ողջ բնութիւնը կեանք ու խնդութիւն կը բուրէր, բայց

Թուրք պետութիւնը որոշած էր իրաւագրկել, եւ զանգուածային կոտորածով փչրել զանգուածային դիմադրականութեան մը հիմերը:

Ժողովուրդը իրեն հետ վերցուցած էր իր ունեցածներէն ինչ որ կրնար տանիլ եւ ինչ որ անհրաժեշտ էր, դրամ, ուտելիք, հագուստ, թեթեւ անկողին, փոխադրական կենդանիներ, եւայլն: Մենք ունէինք երկու ձի, երկու էշ եւ մէկ հաստ ալ աղնուացեղ կով, որոնց բոլորն ալ կ'օգտաւորձէինք մեզ եւ մեր սպարանքները փոխադրելու համար: Ամէն ընտանիք իր կարողութեան համաձայն՝ ջանացեր էր ճարել փոխադրական միջոցներ, բայց բոլորն ալ անբաւարար, մանաւանդ ժողովուրդն ինքը անպատրաստի ու անխորձ էր նման տաժանելի արիւնտ «ճամբորդութեան» եւ աքսորի:

**

Բնական է մեր կահ կարասիներու խոշոր մասը մնաց տունը, որուն դուռը կը պէտքէնք եւ բանալին յանձնեցինք կառավարութեան ներկայացուցչին: Տարօրինակ է, յարց դեռ կային մարդիկ, որոնք հաւատք ու վստահութիւն կը տածէին մեզ արժատախիլ ընող, մեզ կողոպտող, մեզ անյուսուցեան ու մահուան քշող ոճրամիտ պետութեան հանդէպ: Դեռ յոյս ունէին, որ կառավարութիւնը մեր տունը եւ հողային ստացուածքները պիտի պահէ ապահով միջոցեւ մեր վերադարձը: Դեռ չէին ուղեր ըմբռնել թուրքին «հայ թրքական երկրամասէն վերցնելու», ամբողջ ժողովուրդ մը մէկ անգամէն ոչնչացնելու դիւալին ծրագիրը: Դժուար էր հաւատալ թէ մարդկային կերպարանք ունեցող արարածներ, կրնային իրենց մտքին եւ դորձին մէջ հիմնաւորել նման հրէշալին ծրագիրներ, ու դորձադրել զանոնք՝ անմեղ մանուկներու, անպաշտպան կիներու, ծերունիներու վրայ իսկ: Դեռ հաւատք ունէին թուրք մարդու «բարութեան» եւ «եղբայրութեան» վրայ:

Մեր կարաւանին մէջ էր նաեւ Գարրիէլ հօրեղբորս կինը՝ Բրարիոն, ծնեալ Մակարեան, իր վեց մանչերով: Գրիգոր հօրեղբորս ընտանիքը զացած էր երկրորդ կարաւանով, որ կը բաղկանար առաւելապէս հարուստ ընտանիքներէ: Անոնց մասնաւոր «պաշտպանութիւն» խոստացուեր էր կառավարութեան կողմէ, եղած մասնաւոր վճարումին, «փրկազին»ի փոխարէն: Հայրս աւելի խելացութիւն համարած էր հասարակ ժողովրդին հետ ճամբորդելը:

Երկու կամ երեք օր ատու մեր կարաւանին Ալպիստան հասնելը, որ կիւրինի հարաւային կողմը քառասուն մղոն հեռաւորութեան վրայ կը գտնուի: Քաղաքէն դուրս, բաց դաշտին մէջ քանի մը օր մնալէ ետք՝ ճամբու գրուեցանք դէպի Մարաշ, եւ սկսանք հանդիպիլ երկրորդ կարաւանէն առւանդուած աղջիկներու, կիներու եւ մանուկներու, ինչպէս նաեւ թալանուած սպարանքներու, բեռնաւոր գրաստներու, որոնք թուրք աւազակները բռնազրամած էին եւ կիւրին կը վերադառնային:

**

Մեր կարաւանը կը շարժէր դանդաղօրէն: Երկու օրուան մէջ հազիւ 15-20 մղոն ճամբայ կարած էինք, երբ իրիկուան դէմ, առուակի մը մօտ՝ դաշտին մէջ կանդ առինք գիշերելու: Ճիշդ մայրամուտին թուրք աւազակներ, շրջակայ դիւղերէն, սկսան յորձակիլ մեր վրայ: Հայրս հրամայեց ինձի, որ մեր արածող գրաստները բերեմ իր մօտ: Ես հազիւ թէ հասեր էի մեր ձիերէն

մէկուն, երբ հրացանի պայթիւն լսեցի ու նկատեցի, որ դաւազանը ձեռքին թուրք մը կը յառաջանար դէպի ինձ: Անմիջապէս ետ վազեցի ու ինքզինքս նետեցի առուակին մէջ եւ պահուըտեցայ խոտերուն տակ: Կ-Տ ժամ հոն նստած մնացի: Իմ թաքստոցէս կ'իմանայի հայ ազջիկներու եւ կիներու լացն ու պաղատանքը՝ զիրենք առեւանգող թուրքերուն ուղղուած: Ես քար կտրած, կը վախնայի շարժելու կամ ձայն հանելու: Գլուխս լեցուած էր ամէն տեսակի սարսափելի տեսարաններով:

Կէս գիշերն անցած էր, կրբ դազրեցան մարդոց ձայներն ու շարժումները: Վախով, տնձայն, դուրս ելայ խոտերուն տակէն եւ սկսայ քաշել դէպի մեր կանգաւոր: Լուսնկայ գիշեր էր, նկատեցի որ քիչ հեռուն մարդիկ կան շարժող: Քիչ մը սիրտ առի եւ հազիւ թէ մտեր էի ժողովուրդին մէջ, կիներէն մին սկսաւ բարձրաձայն կանչել, «Նազելի՛, Նազելի՛, տղադ հոս է»: Ծնողքս խորհեր էին թէ, շատ մը ուրիշներու կարգին, զիս ալ տարած էին աւազակները:

**

Այդ գիշեր աւազակները տարեր էին բոլոր սրասաները, տպրանքներուն մեծ մասը, ազջիկներ, երիտասարդ կիներ, դեռատի մանչեր...: Բոլորս ալ յոգնած էինք, յայց վայրագ արարքները եւ ցաւը այնքան խոր էին, որ անկարելի էր քնանալ: Լսյօր բացուելուն պէս աւազակները վերադարձան կրկին թախանելու, ինչ որ գիշերը չէին տեսեր. եւ մեր «պաշտպան» ժանտարմները ձեռք չվերցուցին արդիւնելու համար կատարուող ոճիրները:

Այլեւս ժողովուրդը մերժեց յառաջ շարժիլ եւ սահանջեց վերադառնալ Ալպիտան: Ժանտարմները անկարող եղան կարգ կանոն պահել եւ ժողովուրդը փոքր խումբերով սկսաւ փախչիլ դէպի Ալպիտան: Ամբողջ գիշերը եւ մինչև յաջորդ կէսօրին դեռ եկողներ կային: Հօրեղբորս որդիներէն Միհրանը, Կարապետը, Երուանդը, եւ եղբայրս Աւետիսն ու ես, Ալպիտան հասեր էինք իրիկունը, եւ ամբողջ գիշերը կ'իմանայինք վերադարձողներու շարժումներն ու ազմուկը: Փախուստի իրարանցումին մէջ, եւ մանաւանդ գիշերուայ մութին, շատեր կորսնցուցին զիրար եւ ընտանիքներ՝ բաժան բաժան եղան: Առաւօտուն սկսանք փնտռել մեր ընտանիքին միւս անդամները: Դասանք մայրս եւ հօրեղբորս կիներ իր երկու փոքրիկներով: Որտէր էր թէ, հայրս դեռ չէր վերադարձեր: Միհրանն ու ես ճամբայ ինկանք փնտռուքի: Հազիւ թէ քաղաքին ծայրը հասեր էինք՝ երբ տեսանք հայրս, դրկած քոյրս Թադուհին, եւ բռնած հօրեղբորս որդիին՝ փոքր Խորէնի ձեռքէն, դանդաղ, կքած՝ կը քայլէր: Մեր ուրախութիւնը չափ չունէր, բայց նկատեցինք նաև որ հայրս հողիւ շարժելու ոյժ ունէր:

Մեր կարաւանը մնաց Ալպիտան երկու-երեք շաբաթ: Հայրս արդէն հիւանդ, չդիմանալով քքսորի հոգեկան ու մարմնական տանջանքներուն, մեռաւ Ալպիտանի մէջ ու թաղուեցաւ անձանօթ վայր մը: Այժմ չեմ յիշեր թէ մայրս այս ահաւոր դժբախտութիւնը ինչպէս տարաւ:

**

Կողոպտուելիք ոչինչ մնացեր էր ժողովուրդին մօտ եւ կառավարութիւնն ալ կարծես կ'աճապարէր մեզ հասցնել արարական անապատները՝ իր ճիւղալային ծրագիրը օր առօր իրադարձելու համար: Հետեւաբար ժանտարմ-

ները այլևս թոյլ չտուին որ աւագակները խանդարեն մեր կարաւանի ընթացքը: Բայց անթուփիւնը, հիւանդութիւնները, եւ մանաւանդ ջուրի պակասը, շատ կը դանդաղեցնէին մեր ճամբորդութիւնը:

Անցանք հերոսական Ձէյթունի մէջէն, բայց ան արդէն այրի ու սգաւոր էր. թուրք բռնապետութիւնը տարեր էր քաջերը եւ անպաշտպան ժողովուրդն ալ քշեր՝ իր բոյնէն:

Մարաշի ճամբով հասանք Այնթապ, ուր արդէն կային նախորդ կորուսաններով հասած բազմաթիւ կիւրինցիներ: Հոս՝ կառավարութիւնը նախ զատեց այն բոլոր ընտանիքները, որոնք տասնեւմէկ տարեկանէն վեր մանչ դաւակներ ունէին եւ զանոնք աքսորեց աւելի հեռաւոր, դաժան կլիմայ եւ մահաբեր պայմաններ ունեցող վայրեր: Իսկ փոքրահասակ մանչեր ունեցող ընտանիքները զրկեց աւելի մօտիկ շրջանները, զանոնք թրքացնելով փճացնելու նպատակով: Հոս էր որ Գարբիէլ հօրեղբորս ընտանիքը մեզմէ բաժնեցին եւ զրկեցին Տէր Զօրի կողմը, եւ որքան որ դիտեմ այդ նոյն խումբին մէջ էր նաեւ Ենովք Գոչունեանի ընտանիքը: Գոչունեան ընտանիքէն վերապրողներ կան, բայց հօրեղբորս ընտանիքը ամբողջութեամբ կորսուեցաւ:

Մենք քանի մը ուրիշ ընտանիքներու հետ միասին զրկուեցանք Առըլ դիւղը, որ Այնթապէն տասնեւհինգ մղան արեւելք կ'իյնայ: Մարաշիան եւ այլ հիւանդութիւններ, ինչպէս նաեւ քաղցն ու աքսորի անասելի դժուարութիւնները անհամար զոհեր կը ձգէին ամէն օր: Փողոցներուն մէջ, կամ անպատու հան խուղերու անկիւնը, անհրապոյր ու դաժան կեանք մը կը քաշկուտէին բոլորն ալ: Հոս էր որ մահացաւ մայրս: Այդ դիւղեր քանի մը անգամ, իր ջերմի զառանցանքներուն մէջէն, ան ինձ կը խրատէր բարի գործեր ընել, հիւանդները խնամել, բժշկել...: Այնպէս կ'երեւի, թէ իր մտքին մէջ էր հօրս ծրագիրը՝ զիս Պէյրութի Համալսարանը բժշկութիւն սուսնիլ զրկելու մասին: Տարբիւնակ է, որ թուրքին մեր գլխուն թափած ա'յսքան չարիքին ի տես, ան չէ'ր յորդորեր վրէժ, եւ արի'ւն արեան գէժ, այլ կը կտակէր զարդացում ու բարի գործ:

Առաւօտեան գիւղի ոստիկանութիւնը մեզի, ջոյրս Թագուհին՝ երեք տարեկան, եղբայրս Աւետիսը՝ եօթը տարեկան, եւ զիս՝ Սարգիս ինը տարեկան, փոխադրեց ոստիկանատուն: Երբեք չգիտցանք թէ ի՞նչ եղաւ մեր մօր անչնչացած մարմինը, այդ անձանթ գիւղին մէջ:

Երեքս մնացինք Առըլ դիւղը, Խալիլօղլու Մահմետ Քեհեային տունը, որպէս դառնարած, մինչեւ 1919-ի սկիզբը, երբ հօրեղբորս որդին Վարդանը եկաւ, դատու մեզի եւ տարաւ Այնթապ: Այս քաղաքէն մէջ, հոս ու հոն բաւական կիւրինցիներ կային, բայց ոչ ոք արամաղիւր էր կիւրին վերադառնալ:

**

Այդ օրերուն կիւրինէն Այնթապ եկեր էր Լեւոնը, որուն եղբայրը՝ Հայկ, աքսորէն առաջ իմ դասընկերս էր: Այս երկու եղբայրները վերջին տարիներուն եկած էին Վառնայէն (Պուլիարիա) եւ կը բնակէին նախնիին Ենովք Գոչունեանի տունը, Ղարատէփէ, մեր մօտը: Լեւոնը եկեր էր փնտռելու իր ջոյրը, որ այդ ժամանակ ամուսնացած էր Աւետիս Խանդատեանի հետ: 1919-ի զարման, զինադադարի շրջանին այս երեքը եւ մենք չորս հոգի, շատ մը զբոսաբարութիւններէ յետոյ, Այնթապէն՝ Մարաշի եւ Ալախթանի վրայով ճամբայ ինկանք գէպի կիւրին:

Կէսօրէ մը վերջ ժամը շորսի ատենն էր երբ հասանք Կիւրիւնի վրայ նա-
յոզ բլուրը: Դիտեցինք մեզի ծանօթ թաղերը, փողոցները, տուները, գետը,
Շուղուլէն մինչեւ Ձախձոր: Չկա՛ր այլեւս պարտէզներու դեղեցիկ քաղաք
Կիւրիւնը, որ գարնան վարթօնքի այս եղանակին՝ իր ծաղկած պտղատու ծա-
ռերով, հսկայական ծաղկեփունջի մը նման կը ժպտէր մանկական կենսայորդ
քաղցրութեամբ: Չկար այն հին գուարթ ու դեղատեսիլ Կիւրիւնը: Հայոց ան-
տէր մնացած տուներէն մեծամասնութիւնը քանդուած, պարտէզներու ծառե-
րը կտրուած քաղաքն առած էր տխուր, կարծես մեռելային երեւոյթ մը: Դեռ
նկատելի էր 1915-ի հեղեղին հետեւանքով կազմուած փոքր լիճը, քարէ կա-
մուրջէն դէպի վեր, եւ շուկայի դիտար փողոցին վրայ Ոչ մէկ խանութ վե-
րակառուցուած էր: Հեղեղի սոթած աւերակները կը մնային նոյնութեամբ:
Կիւրիւնի այդ վիճակը՝ անդամ մը եւս կը շեշտէր այն իրողութիւնը, թէ
թուրքն անդերազանցելի է քանդելու, թալանելու եւ սպաննելու իր «ձիրքով»,
եւ անդերազանցելի իր ասլիկարութեամբ՝ կառուցանելու, շինելու եւ լուսա-
ւորուելու դրական գործերու մէջ: Իր ամբողջ պատմութիւնը այսպէս է եղեր:

Աքսորէն վերադարձի իմ առաջին տպաւորութիւնս եղաւ շատ սրտա-
ճաշիկ եւ վշտայի, կարծես յուզարկաւոր մ'էի, որ իր սիրելին դերեզմանոց կը
տանի: Հոգիս խռոված եւ սիրտս ծանր էր փղձկելու աստիճան. հաւանաբար
այդ զգացումները կը ծնէին մեծ եղեռնի հսկայական եւ անամօքելի ցաւի ու
վշտի խորութենէն:

Այդ իրիկուն, եւ յաջորդող քանի մը օրերը, մենք հիւր եղանք Լեւոնենց
տունը: Յաջորդ առաւօտ կանուխ եւ վաղեցի մեր տունը, ուր կը բնակէր Քե-
մախէն եկած զաղթական թուրք կին մը իր երկու դաւակներով, ամուսինը դեռ
չէր վերադարձած զինուորութենէ: Յայտնեցի կնոջ, թէ այդ տունը մերն է եւ
կ'ուզենք, որ իրենք դուրս ելլեն: Այդ ժամանակ թէեւ դաշնակից զինուորներ
չկային Մարաշէն դէպի հիւսիս, Ալպիսթան ու Կիւրիւն, բայց թուրքերը կորսն-
ցուցր էին իրենց նախկին յոխորտանքը եւ կ'աշխատէին սիրաշահիլ մեզ: Ո՛չ
թէ իրենց գործած ոճիրները քաւելու, ո՛չ թէ իրենց խիղճը հանդարտեցնելու
համար, այլ պարզապէս մեղմացնելու եւ խուսափելու համար այն պատիժէն՝
որ կը խորհէին թէ պիտի իջնէր իրենց գլխուն դաշնակիցներու կողմէ: Մեր
«Մեծ Դաշնակիցներու» ապագայ դաւաճանութեան մասին, զօնէ այդ ժամա-
նակ, քուրքն իսկ գաղափար ու ակնկալութիւն չուներ:

Առանց առարկութեան թուրք զաղթականը իր երկու գաւակներով փո-
խադրուեցաւ մեր տան վարի յարկը եւ մենք տեղաւորուեցանք վերի յարկը:
Հայերու թողուցած տուներուն լաւերը դրաւուած էին թուրք զաղթականներու
կողմէն, բայց մեծամասնութիւնը քանդուած եւ ատաղձները որպէս վառելա-
նիւթ գործածուած էին: Պարտէզներն ալ ալ նոյն ողբալի վիճակը կը ներկա-
յացնէին:

Այս շրջանին էր, որ Կիւրիւն վերադարձաւ Թանտային տղան՝ Կարապե-
տը, որ աքսորի տարիներուն Սերաստիա էր մնացեր, որպէս արհեստաւոր
դերձակ: Ան մեզ համոզեց, որ Սերաստիա երթանք եւ մտնենք Ամերիկեան
նպաստամատոյցի որբանոցը, որպէսզի կրթութիւն ստանանք: Չեմ կարծեր
թէ մեր Կիւրիւն մնալու տեսլութիւնը շորս հինգ ամիսէն աւելի եղաւ:

Ըստ մեր տեղեկութեան՝ 1919ի ամբան Կիւրիւն կը դռնուէին որոշ թի-
ւով հայեր, որոնք հետզհետէ մեկնեցան աարբեր ուղղութիւններով:

Յիշեալները քաղաքի կեդրոնական մասերուն մէջ կը բնակէին եւ մենք
զանոնք տեսնելու բախտն ունեցանք, բայց եթէ կային ուրիշներ՝ Շուղուլի,

Կօրէնի, Խասպաղի եւ Չախձորի նման հեռաւոր թաղերը բնակող, մենք չտեսանք անոնք: Անկասկած՝ թուրք ընտանիքներու մօտ կային բազմաթիւ հայտնիներ, որոնցմէ փոքրիկները լուր իսկ չունէին թէ իրենք հայ են, եւ մենք ալ ի վիճակի չէինք փնտռուք եւ ստուգում կատարելու:

Ահաւոր էր իր կենսունակութենէն պարսլուած քաղաքի մը դատարկութիւնը: Մեզի համար յատկապէս, որ սարսափին մէջն էինք երէկին, եւ անընտոյլ վաղուան:

Ս. Մ. ԳՍՍՊԱՐԵԱՆ

6.— 1915ի ԴԵՊՐԵՍԻՆ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ

Առաջին համաշխարհային պատերազմին հայ ժողովուրդին բաղձանքը դաշնակից պետութիւններու յաղթանակն էր: Այդ իսկ պատճառով Կիւրինի առաջնորդ Խորէն Եպիսկոպոս Դիմաքսեանը, հեռատեսութիւնը ունեցաւ, Սահակ Կաթողիկոս Խապայեանի հրահանգներուն համաձայն, անմիջապէս կազմելու դաւառական ժողով մը, Կիւրինի եւ շրջանի բոլոր հայ գիւղերուն երկայացուցիչներէն բաղկացած: Երկար վէճերէ յետոյ, այդ ժողովին մէջ որոշում տրուեցաւ բացարձակապէս չեղող մնալ ու հաւատարմօրէն ծառայել թուրքիսյ կառավարութեան, տալով անոր ամէն տեսակ օգնութիւն:

Հակառակ հայերու որդեգրած այս դրական վերաբերումին, թրքական իշխանութիւնը, քիչ ժամանակ անց, մուսուլմաններ հանց ամէն կողմ, փողոցէ փողոց, որ քրիմտոնեայ աղքատնակչութիւնը, այսինքն հայերը, 48 ժամուան ընթացքին յանձնեն իրենց ունեցած դէնքերը, անսաստողները կախաղանի պատիժին ենթարկելու բացորոշ սպառնալիքով:

Չէնքերու հաւաքումի ընթացքին, սկսան նաեւ ձերբակալութիւններն ու անոր յաջորդող տեղահանութիւնները: Միշտ նոյն կերքով մուսուլմանները կը յայտարարէին թէ այն իսլամը, որ քրիստոնեայ մը կը պահէ իր տան մէջ, նըմանապէս կախաղան պիտի հանուի: Նման խիստ հրամանով հայերը պարտաւոր էին իշխանութեան յանձնել իրենց բեռնատար անասունները: Աքսորի կարաւանէն ետ մնացողները նոյնպէս ենթակայ էին ծանր պատիժի: Կիւրինի հայ բնակչութիւնը ահ ու սարսափի տակ, լքեց իր հայրենի երգիքն ու բունց աքսորի աղիտալի ճամբան: Հայ ընտանիքներ այլեւս տէրը չէին իրենց սեփականութեան, թուրք դրացիներ կու գային ու կը տանէին ինչ որ կ'ուզէին, եւ կը վճարէին ինչ որ ուզէին: Կաթընաու կով մը, օրինակ, շատ մը տեղեր առեր էին հինգ դահեկան վճարելով միայն:

Տեղահանութենէն առաջ տրդէն հեղձուցիչ էր մթնոլորտը: Իշխանութիւնները արտօներ էին ամէն վայրագութիւն: Այն հայերը որ քաղաքական կուսակցութեան մը կը պատկանէին, սոսկալի տանջանքներու կ'ենթարկուէին, սպաննելէ առաջ: Վարդան Ճըզըլբեանը (դաշնակցական) ոտքերուն պայտ դարնելէ ետք, քարերով եւ բիրերով մեղուցին: Եղթայակապ բանտարկեալներուն բացարձակապէս արդիւրուած էր որեւէ յարաբերութիւն դուրսիներուն հետ, անդամ, թոյլ չէր տրուէր որ դուրսէն իրենց հարազատներուն կերակուր տարուէր: Օր ցերեկով շղթայակապ հայերը, կը տարուէին շարչարանքներէ յետոյ, դէպի սպանդանոց: Ոճիրին վայրը՝ 2-3 քիլոմետր հեռու «Սազլն Պողազ»ն էր, ուր կը տանէին Կիւրինի հայերը կազմակերպուած ջարդին: Նոյնպէս հոն առաջնորդեցին մասնաւոր կառախմբով մը Կիւրինի առաջնորդ